

УДК.347.155.5

Г.М. БОЙЧЕНКО, канд. юрид. наук, Національний університет «Одеська юридична академія»

С.С. ШУМ, Український НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України

ПРАВОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВИЗНАННЯ ОСОБИ НЕДІЄЗДАТНОЮ

Ключові слова критерії недієздатності, підстави визнання особи недієздатною, процесуальний порядок визнання особи недієздатною

Конституцією Україна проголошена соціальною державою, політика якої спрямована на створення умов, які забезпечують гідне життя та вільний розвиток людини. Зокрема, в її статті 3 людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнані найвищою соціальною цінністю [1, с.4].

Людина самостійно, як господар свого життя, вирішує в які правовідносини вступати, які набувати права та створювати обов'язки. Саме ці властивості характеризують наявність у особи правосуб'єктності.

Правосуб'єктність походить від англійського *legal capacity* і являє собою передбачену нормами права здатність (можливість) особи бути учасником правовідносин. В основі визначення природи правосуб'єктності фізичної особи лежать два критерії: вікова характеристика (зрілість психіки) та відсутність психічних дефектів [2, с.538].

Правосуб'єктність фізичної особи включає такі складові: правоздатність; дієздатність; деліктоздатність. Правоздатність фізичної особи виникає з моменту народження і припиняється зі смертю. Відмінно від дієздатності, правоздатність особи не може бути обмежена, чи взагалі, позбавлена. Вік і психічний стан особи не впливають на її правоздатність.

Для того, щоб правоздатний громадянин міг своїми власними діями використати, реа-

лізувати свої права і обов'язки, він повинен розуміти значення своїх дій та бути спроможним керувати ними. Повною мірою розуміти значення своїх дій та керувати ними людина може тільки по досягненні певного віку і якщо вона не має хвороб, які позбавляють її даної можливості. Внаслідок цього в законодавстві встановлена така юридична властивість для громадян, як дієздатність.

Цивільна дієздатність фізичної особи – це її здатність своїми діями набувати для себе цивільні права і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Термін «дієздатність» був започаткований приблизно всередині XIX ст. Слово «дієздатність» не було зареєстроване в словнику 1847 року, але увійшло в словник В.І. Даля (сл. Даля 1880, 1, с.526 т. 1). Отже, термін «дієздатність» почав застосовуватись у літературній мові у 50-60 рр. XIX ст. Існує думка, що на процес його утворення вплинуло нім. *Handlungsfähigkeit* (сп. *Handlungsfähig*) (дієздатність; *Handlungs-fähigkeit*). Є й інша думка стосовно походження терміну «дієздатність». Дієздатність походить від англійського *active capacity* та вказує на передбачену нормами права здатність особи самостійно, своїми усвідомленими діями, здійснювати (використовувати і виконувати) суб'єктивні права і юридичні обов'язки [2, с.539].

Дієздатність – це категорія цивільного та цивільно-процесуального права. Набуття дієздатності, обмеження дієздатності та визнання особи недієздатною встановлюються зазначеними галузями права та відбувається за рішенням суду. Обмеження дієздатності та визнання особи недієздатною обмежує здатність фізичної особи самостійно вступати в правовідносини, після визнання такого факту особі призначається опікун чи піклувальник.

У загальному вигляді проблемними питаннями даного дослідження є, порядок визнання особи недієздатною, визначення критеріїв недієздатності. Аналіз результатів

наукових досліджень вказує на те, що питання дієздатності та недієздатності осіб були порушені в працях К.М. Холдоковської, І.М. Пятілетова, П.П. Загоротько, Т.В. Блінової, А.В. Усталової, М.Х. Хутиз, та ін. Метою цієї статті є комплексне дослідження соціально-правового явища – недієздатності; порядку та підстав визнання осіб недієздатними; дослідження законодавчих актів, які стосуються визнання особи недієздатною. Наукова новизна одержаних результатів полягає в визначенні медичному та юридичному критеріях недієздатності, встановлених підставах і порядку визнання особи недієздатною

Таким чином, недієздатність (*disability*) – втрата здатності здійснювати особою цивільні права та обов'язки внаслідок тяжкого порушення психічного стану. Критерії недієздатності психічно хворих визначені в Цивільному кодексі України. Стан недієздатності характерний тільки для фізичних осіб та встановлюється в судовому порядку після обов'язкового проведення судово-психіатричної експертизи.

Визнання особи недієздатною – це не тільки визначення стану здоров'я, але й складне юридичне поняття, яке містить в собі два критерії: медичний та юридичний (психологічний).

Під медичним критерієм слід розуміти «хронічний, стійкий психічний розлад». Другий, юридичний (психологічний) критерій, вказує на нездатність особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Але чіткого категоричного розмежування юридичного (психологічного) та медичних критеріїв існувати не може. Вказані критерії одночасно несуть як медичний, так і юридичний характер. Юридичний критерій недієздатності має, перш за все, психологічну природу. Він свідчить про тяжкість психічного захворювання, ступінь розладів у інтелектуально-мнестичної та емоційно-вольової сферах психічної діяльності. Не кожний психічний розлад призводить до нездатності особи приймати участь у цивільних відносинах, а тільки такий його ступінь

(глибина), який суттєво впливає на волю, пам'ять та інтелект хворого, що позбавляє особу можливості усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Таким чином, для визнання особи недієздатною встановити, у передбаченому порядку, тільки наявність психічного захворювання недостатньо. Суттєве значення має встановлення наслідків, які настали в результаті захворювання у вигляді глибини ураження інтелектуально-мнестичної та емоційно-вольової сфери. Таким чином, межа між дієздатністю та недієздатністю психічно хворого встановлюється відповідно до юридичного (психологічного) критерію – здатності особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, визначення якого віднесено до компетенції судово-психіатричних експертів [3, с.954].

Поняття юридичного (психологічного) критерію недієздатності вперше було сформульовано не законодавцем чи представником юридичної науки, а вченими-психіатрами. Професор В.П. Сербський зазначав: «Лишь то лицо может считаться недееспособным, которое не понимает свойства и значения совершаемого или не может руководить своими поступками, наоборот, лицо, понимающее и способное руководить поступками, остается дееспособным, хотя бы оно страдало тяжелой и неизлечимой болезнью» [4, с.153].

Зазначений критерій свідчить про ступінь змін у психічній діяльності, які впливають на здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. З його допомогою визначається глибина ураження психічної діяльності особи. Суттєве ураження інтелектуально-мнестичної та емоційно-вольової сфери психічної діяльності, яке проявляється у неможливості особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, може потягнути за собою важливі наслідки правового характеру у вигляді визнання громадянина недієздатним. З вище викладеного можна зробити висновок, що юридичний (психологічний) критерій в свою чергу підрозділяється на дві ознаки: інтелектуальну (нездатність особи усвідомлювати значення

своїх дій) та вольову (нездатність керувати своїми діями). В нормах цивільного та цивільно-процесуального права ці ознаки сформульовані альтернативно, тому визнання психічно хворої особи недієздатною можливо не тільки при наявності обох ознак, але й при наявності однієї з ознак: інтелектуальної чи вольової.

Таким чином, обидва критерії недієздатності (медичний, психологічний) одночасно містять і юридичний характер. «Хронічний, стійкий психічний розлад» та ступінь ураження певних сфер психічної діяльності мають медичну природу, набувають юридичного значення у зв'язку з тим, що їх наявність закон пов'язує з правовими наслідками [3, с. 955].

Визнання фізичної особи недієздатною є по суті правовим оформленням змін психіки людини як явища, що виражає прояв сил природи незалежно від дій та усвідомлення особи. Головним завданням суду при визнанні особи недієздатною є констатувати це явище та оцінити його з правової точки зору, тобто задовольнити заяву про визнання особи недієздатною чи відхилити таку заяву.

У випадках, коли застосування правових норм тягне за собою застосування санкцій або призводить до обмеження або позбавлення суб'єктивних прав, більш ефективним є використання методів правосуддя. Справи про визнання особи недієздатної розглядаються у порядку цивільного судочинства та відносяться до справ окремого провадження. Ці справи мають велике соціальне значення для сім'ї, суспільства, і разом з тим, стосуються основних прав і свобод особистості.

Як зазначалось раніше, «недієздатність» є категорією цивільного та цивільно-процесуального права. Норми цивільного законодавства визначають підстави визнання особи недієздатною, а норми процесуального права зазначають саме порядок.

Підстава визнання особи недієздатною передбачена ст.39 Цивільного Кодексу України – хронічний, стійкий психічний розлад, який призводить до нездатності особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керу-

вати ними. На відміну від психічного розладу, наявність якого в особи може стати підставою для обмеження її цивільної дієздатності, для визнання фізичної особи недієздатною психічний розлад має бути одночасно хронічним та стійким. Крім того, внаслідок такого розладу особа має не усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Заяви про визнання фізичної особи недієздатною подаються за місцезнаходженням особи, яку визнають недієздатною, а якщо такі особи перебувають на лікуванні у психіатричному закладі – за місцезнаходженням цього закладу. Підсудність справ про визнання недієздатним громадянина України, який проживає за її межами, визначається за клопотанням заявника ухвалою судді Верховного Суду України. Змінити підсудність неможливо. Згідно діючого законодавства, суду не надано право за власною ініціативою порушувати справу про визнання особи недієздатною, заявниками у справі можуть бути члени сім'ї цієї особи та її близькі родичі, незалежно від їх спільного проживання; орган опіки та піклування; психіатричний заклад.

Даний перелік суб'єктів є вичерпним. Сам громадянин не може порушити справу про зміну свого правового статусу. Для визначення поняття «члени сім'ї» необхідно враховувати правило ч.2 ст.3 СК України, згідно з яким сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. До членів сім'ї та близьких родичів за аналогією ст.52 ЦПК України слід віднести: чоловіка, дружину, батька, матір, вітчима, мачуху, сина, дочку, пасинка, падчерку, брата, сестру, діда, бабу, внука, внучку, усиновлювача, чи усиновлюваного, опікуна чи піклувальника, членів сім'ї чи близьких родичів цих осіб. Щодо органів опіки та піклування і наркологічного та психіатричного закладу, то їх інтерес ґрунтується на ст.45 ЦПК України, оскільки ці особи в силу покладених на них повноважень можуть звертатись до суду з метою захисту прав та інтересів інших осіб [5, с.532].

Загальні вимоги, які висуваються до фор-

ми і змісту позовної заяви, поширюються і на заяву про визнання фізичної особи недієздатною, тобто така заява повинна відповідати вимогам ст.ст.119, 120 ЦПК України. У заяві про визнання фізичної особи недієздатною повинні бути викладені обставини, що свідчать про хронічний, стійкий психічний розлад, унаслідок чого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Наявність імперативного методу регулювання цивільно-процесуальних відносин вказує на те, що у справах про визнання фізичної особи недієздатною для встановлення психічного стану особи необхідно призначити судово-психіатричну експертизу. Така експертиза призначається в порядку підготовки справи до розгляду.

Стаття 239 ЦПК України вказує на те, що призначення судово-психіатричної експертизи у справах про визнання фізичної особи недієздатною можливе не в будь-якому випадку, а лише при наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я особи. Під достатніми даними слід розуміти будь-яку інформацію, яка дозволяє припустити наявність у фізичної особи певних психічних розладів [6, с.413]. Джерелом інформації може бути медична документація (медичні карти амбулаторного чи стаціонарного хворого із психіатричних закладів або виписки з них; довідки з психоневрологічних закладів про те, що особа перебувала чи перебуває на обліку через психічне захворювання; довідки з медичних закладів про наявність захворювань які не є психічними, але які впливають на психічну діяльність особи (атеросклероз судин головного мозку, гіпертонічна хвороба, гостре порушення мозкового кровообігу, термінальна стадія онкологічної хвороби, тощо); довідка про те, що особа перенесла черепно-мозкову травму), покази свідків, що мають підстави давати свідчення про психічний стан особи, протоколи органів міліції про неадекватність поведінки особи, тощо. Така достатність визначається суддею в кожному конкретному випадку. Тому недопус-

тимо призначити експертизу лише на підставі заяви, в якій зазначається прохання про майбутнє витребування медичних документів. Якщо таких даних немає, то суд не може відмовити у прийнятті заяви, заява розглядається у судовому засіданні, але в задоволенні заяви відмовляється.

Обов'язкове проведення судово-психіатричної експертизи у даній категорії справ передбачено у п.2 ч.1 ст.145 ЦПК України. В ухвалі про призначення такої експертизи суд може поставити експертам такі питання:

– Чи страждає фізична особа на хронічний, стійкий психічний розлад, якщо так, то на який саме?

– Чи здатна фізична особа усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними?

Недопустимо ставити на вирішення експертизи питання права, вирішення яких належить до компетенції суду (наприклад, про дієздатність громадянина). У виняткових випадках, коли особа, відносно якої призначено судово-психіатричну експертизу, явно ухиляється від проходження експертизи, суд у судовому засіданні за участю лікаря-психіатра може постановити ухвалу про примусове направлення її на судово-психіатричну експертизу. Метою проведення судово-психіатричної експертизи при розгляді справ про визнання фізичної особи недієздатною є з'ясування наявності чи відсутності підстав для визнання фізичної особи недієздатною [7, с.527].

Важливим для судового розгляду є також і належна оцінка висновку експертизи, що вимагає від суду перевірити дотримання встановленої законом процесуальної форми призначення та проведення експертизи. Має також оцінюватися висновок експертизи з точки зору його об'єктивності та обґрунтованості, дотримання форми і змісту експертного висновку.

Відповідно до ч.4 ст.234 ЦПК України зазначена категорія справ розглядається судом у складі одного судді і двох народних засідателів. Суд розглядає справи за участю заявника та представника органу опіки та піклування. Особа, стосовно якої розглядається

справа про визнання її недієздатною, викликається в судові засідання, тільки якщо це можливо за станом її здоров'я. Питання про виклик такої особи судом вирішується в кожному випадку окремо, її неявка у судові засідання не позбавляє суд права розглянути справу зі його відсутності.

Судові витрати, пов'язані з провадженням у справі, відносяться за рахунок держави. Проте суд, установивши, що заявник діяв недобросовісно без достатньої для цього підстави, стягує із заявника всі судові витрати. Задовольнивши вимоги заявника про визнання особи недієздатною, суд має встановити над нею опіку і призначити опікуна. Призначення опікуна відбувається за поданням органу опіки та піклування.

Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання рішенням суду законної сили, але у багатьох випадках визнання особи недієздатною у судовому порядку пов'язано зі спором про право цивільне і якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним шлюбу, договору або іншого правочину, суд з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи та інших доказів щодо психічного стану особи може визначити у своєму рішенні день, з якого таку особу визнано недієздатною [7, с.529].

Рішення суду про визнання особи недієздатною може бути скасовано. У разі видужання такої фізичної особи, або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, суд поновлює її цивільну дієздатність. Поновлення цивільної дієздатності відбувається на підставі відповідного висновку судово-психіатричної експертизи. Подати заяву про скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення її цивільної дієздатності мають право її опікун, орган опіки та піклування.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновки, що законодавство України імперативно визначає підстави та порядок визнання особи недієздатною. Недієздатність – це

складне юридичне поняття, яке містить в собі два критерії: медичний, під яким слід розуміти «хронічний, стійкий психічний розлад» та юридичний (психологічний), який вказує на нездатність особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Визнання особи недієздатною є по суті правовим оформленням змін психіки людини, які призводять до позбавлення суб'єктивних прав, тому визнати особу недієздатною можливо лише у судовому порядку. Цивільно-процесуальне законодавство зазначену категорію справ відносить до справ окремого провадження. Суд визнає особу недієздатною лише при встановленні судово-психіатричною експертизою наявності медичного та юридичного (психологічного) критерію. Визнання судовим рішенням особи недієздатною позбавляє її можливості приймати участь у правовідносинах, тому такій особі призначається опікун. Правовий статус недієздатності не має постійного характеру, тому у разі поліпшення психічного стану або видужання, судові рішення про визнання особи недієздатною може бути скасовано.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України 1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Скакун О. Ф. Теорія держави та права / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2005. – 840 с.
3. Боннер А. Т. Избранные труды по гражданскому процессу / А. Т. Боннер. – СПб. : Издат. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, Изд-во юрид. ф-та С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – 992 с.
4. Сербский В. П. Судебная психопатология / В. П. Сербский. – М. : Издание М.и С. Сабашниковых, 1895. – Т. 1. – 462 с.
5. Цивільний процес України: академічний курс : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. С. Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2009. – 848 с.
6. Балюк М. І. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарії, рекомендації, пропозиції. Серія

«Судова практика» / М. І. Балюк, Д. Д. Луспенник. – Х. : Харків юридичний, 2008. – 708 с.

7. Цивільне процесуальне право України : підручник / Бичкова С. С., Бірюков І. А., Бобрик В. І. та ін. ; за заг. ред. С. С. Бичкової. – К. : Атіка, 2009 – 760 с.

8. Цивільний кодекс України: коментар / заг. ред. Харитоновна Є. О., Калитенко О. М. – Видання друге із змінами за станом на 15 січня 2004 року. – Х. : ТОВ «Одісей», 2004. – 832 с.

9. Цивільний процесуальний кодекс України : від 18.03.2004 р., № 1618-IV // Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – Ст. 1088.

10. Цивільно-процесуальний кодекс: науково-практичний коментар / В. І. Тертишніков. – Х. : Інформаційно-правовий центр «Ксилон», 2006. – 448 с.

11. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / Я. П. Зейкан. – К. : Юридична практика, 2006. – 560 с.

12. Постанова Пленуму Верховного суду

України «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» : від 28.03.1972 р., № 3 (Із змінами, внесеними згідно з постановами Пленуму Верховного Суду України № 13 від 29.11.1974 р., № 4 від 24.04.1981 р., № 3 від 30.03.1984 р., № 13 від 25.12.1992 р, № 15 від 25.05.1998 р.) // Постанови Пленуму Верховного Суду України у цивільних справах (1972-2003) / за заг. ред. В. Т. Маляренка. – К. : Ін Юре, 2004. – 271 с.

13. Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины / под ред. Е. О. Харитоновна. – Х. : ООО «Одиссей». 2006. – 584 с.

Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. – 992 с.

14. Гузь Л. Е. Подготовка некоторых категорий гражданских дел к слушанию и особенности их рассмотрения / Л. Е. Гузь. – Х. : Харьков юридический, 2003. – 238 с.

Бойченко Г. М. Правові та процесуальні аспекти визнання особи недієздатною / Г. М. Бойченко, С. С. Шум // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 94–99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11bgmvon.pdf>

Розглянуто актуальні проблеми підстав та порядку визнання особи недієздатною, проаналізовано зміст поняття та критерії недієздатності, також визначено порядок визнання особи недієздатною.

Бойченко А.Н., Шум С.С. Правовые и процессуальные аспекты признания лица недееспособным

Рассмотрены актуальные проблемы оснований и порядка признания физического лица недееспособным, проанализировано содержание и критерии недееспособности, а также определен порядок признания физического лица недееспособным.

Bojchenko A.N., Shum S.S. Legal and Remedial Aspects of a Recognition of the Person the Incapacitated

The issues of the day of grounds and order of confession of physical person are considered disable, maintenance and criteria of incompetence is analyzed, and also the order of confession of physical person is certain disable.